

CLASSICA ET ORIENTALIA (III)

DE

SILVIU SANIE

1. În lectura dată epitafului de pe un altar, descoperit cu prilejul săpăturilor din castrul de la Tibiscum, semnul incertitudinii apare de 4 ori în cele 8 rânduri ale epigrafei¹. Pentru 3 litere din r. 3 al inscripției *PRI* n-a fost propusă nici o completare cu toate că a fost asociat în ipotezele asupra sensului global (fig. 1/3).

În afară de dificultățile create lecturii de starea cimpului inscripției, cu r. 4 și r. 6 ușor avariate, unele confuzii pot fi generate de liniatura de demarcare a cimpului inscripției și a rândurilor textului, precum și de prezența mai multor litere palmiriene, altarul fiind reutilizat.

Astfel, în r. 2 litera *Q* nu este prea clară, ea poate fi *O* așa cum *T* din r. 3 poate fi *I*. În această situație la fel de verosimile ca *Fla(vius) Quintus* pot fi și lecturile *Fla(vius) Ovinus* sau *Fl(avius) Aquinius*. Martelări incomplete ale textului anterior pot fi observate: în r. 3 alături de *S*; în r. 4 în litera *P*; în r. 5 după *VIX*; în r. 6 după *L* sau în r. 7 după *A* (în ordine: *Y, W, A, L, W*) și înspre baza cimpului inscripției. Caracteristicile grafiei literelor palmiriene amintite indică un text de la sfârșitul sec. II e.n. începutul sec. III e.n. deci printre rarele epigrafe palmiriene mai târzii². Literele *PRI* considerăm că ar putea fi abrevierea vocabulei *princeps*³.

Multiplele domenii ale ierarhiilor civile (administrative și religioase) și militare în care poate fi regăsit *princeps* îndreptățesc formularea unor ipoteze. Termenul scris complet sau cu diferite abrevieri este cunoscut pe numeroase inscripții care menționează: *princeps coloniae, p. civitatis, p. vici, p. pagi* sau pur și simplu *loci princeps*⁴, după cum poate fi regăsit între titlurile acordate de romani șefilor indigeni romanizați sau neromanizați⁵.

O frecvență mai ridicată a termenului *princeps* poate fi constatată în epigrafele din Dalmatia⁶ și provinciile africane⁷ sau la cele datorate

¹ M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului. Monumente epigrafice romane*. Timișoara, 1974, p. 69, n. 36; IDR, III, p. 194—195, nr. 165.

² Cf. S. Sanie, *Dacia, N.S.*, 25, 1980, p. 360.

³ E. Cagnat, *Cours d'épigraphie Latine*, Paris, 1904, p. 426; J. E. Sandys, *Latin Epigraphy. Introduction to the Study of Latin Inscriptions* (a doua ediție, revizuită de S. G. Campbell), Groningen, 1969, p. 306.

⁴ ISM, V, p. 103, nr. 77 (= CIL, III, 12 491; ILS, 7 181).

⁵ W. Beringer, s.v. *Princeps*, RE, XXII₄₄, Stuttgart, 1954, col. 1 998—2 311; Em. Popescu, *SICL*, 9, 1967, p. 187—189.

⁶ CIL, III, 2 774 *princeps Delmatarum*; 2 776 *princeps municipii Riditarum*; ILS, 9 411 *princeps civilatis Doclatium*, 9 412 etc.

⁷ CIL, VIII: 4 884, 8 826, *Princeps gentis Numidarum*; 9 005, *princeps ex castel(l) o Tulei*; 9 600, *princeps patriae suae* etc.

unor personaje originare din zonele amintite. Prezența trupelor de mauri la Tibiscum sprijină ipoteza originii africane a lui Fla(vius) Quintus posibil și a soției sale Iulia Maxima ⁸.

În cazul de față fiind exclusă o lectură conform căreia Flavius Quintus ar fi *princeps* al vreunei grupări sociale sau de cult sau într-o

Fig. 1 Tibiscum : Placă votivă (1) și altar cu inscripție funerară (3) ; Barboși-Galați : toartă de caserolă cu ștampila producătorului *Publius Cipius Polybius* (2) și fragment de cană cu inscripție graffitată (4).

unitate militară, rezultă că grupul de litere *MAP* posibil și *O* reprezintă un toponim. În epoca romană în fruntea vechilor *civitates* africane care au moștenit un statut municipal de tip punic erau două magistraturi anuale

⁸ N. Gostar, *ActaMN*, 5, 1968, p. 471—477 ; M. Moga, I. I. Russu, *op. cit.*, p. 53—55 ; p. 67 ; S. Sanie, in *Actes du VIIe Congrès International d'épigraphie grecque et latine* (ed. D. M. Pippidi), București-Paris, 1979, p. 465—466.

sufetes și un consiliu prezidat de un *princeps*⁹. Un astfel de *princeps* al unei localități pare să fi fost și Flavius Quintus.

Prin noua lectură este cunoscut încă un *princeps* în Dacia și alăturat celorlalți *principes* cu funcții civile sau militare : T. Aurelius Aper Dalmata acel *princeps adsignatus ex Splono*; Aurelius Manneus; Marcus Antonius Sabinianus și Proculus atestate pe epigrafele de la Apulum¹⁰, Tihău¹¹, Micia¹² și Romula¹³.

2. O altă inscripție tibiscensă¹⁴ al cărei conținut prezintă interesante informații despre cultele și credințele militarilor palmirieni, are lipsă pe direcția r. 2 o porțiune pe care ar fi putut fi incizate 3 litere, iar pentru alte 4, *HORE*, editorii nu oferă o soluție plauzibilă. Dealtfel ipotezele sînt menționate în comentariul asupra inscripției nu și în textul descrierii¹⁵.

Considerăm că în spațiul dispărut de la începutul r. 2 au fost incizate literele *E T G* care împreună cu *HORE* trebuie completat *ET G(e-nio) HOR[R]E(i)* sau *HOR[R]E(orom)* (fig. 1/1).

Micul triunghi, semnul de punctuație întilnit doar între unele cuvinte și nu la sfîrșitul tuturor rîndurilor : în r. 2 lipsește între *HORE* și *DIS* și după *PRO*; în r. 3 între *SALVTE* și *AVGG*; în r. 4 între *EX* și *OPT* și în r. 5 între *EX* și *VOTO*, astfel că alăturarea din r. 2 n-ar constitui o excepție, o piedică în calea lecturii propuse.

Prescurtarea cuvîntului *Genius* prin litera *G* este bine atestată, fiind întilnită și în epigrafe care conțin și alte abrevieri : *G.H.L.* — *G(eni-us) h(uius) l(oci)*; *G.M.* — *G(eni-us) M(unicipii)*; *G.P.R.* — *G(eni-us) p(opuli) R(omani)* etc.¹⁶. Dacă inscripții cu genii ale trupelor (legiuni, ale, cohorte sau numeri) sînt relativ numeroase¹⁷, cele închinat geniiilor ocrotitoare a unor clădiri din castru — *armamentarium*, *ballistarium*, *horreum* sînt ceva mai rare¹⁸. Alte *horrea*, acele magazii în care erau păstrate produsele alimentare, în special cereale înainte de distribuire¹⁹ sînt de asemenea cunoscute și prin atestări epigrafice²⁰. Pentru consemnarea lor în inscripții cu un singur *R* poate fi amintită și o epigrafă aragoneză²¹.

⁹ Cl. Poinssot, in *Mélanges Piganiol*, III, Paris, 1966, p. 1 267 și urm. : P. Courtot, *Bulletin d'archéologie algérienne*, 3, 1968, p. 337—342 : T. Kotula, *Vestigia, Beiträge zur alten Geschichte*, Bd. 17 (= *Akten des VI Internationalen Kongress für Griechische und Lateinische Epigraphik*, München, 1972), 1973, p. 73—83.

¹⁰ CIL, III, 1 322.

¹¹ CIL, III, 830.

¹² CIL, III, 7 856.

¹³ CIL, III, 8 029.

¹⁴ M. Moga, I. I. Russu, *op. cit.*, p. 24, nr. 10; IDR, III₁, p. 157—158, nr. 136.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ J. E. Sandys, *op. cit.*, p. 301.

¹⁷ A. von Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, Trier, 1895, p. 96; W. E. Otto, art. *Genius* RE, VII₁₃, col. 1 168; A. D. Nock, *Harvard Theological Review*, 45, 4, 1952, p. 234.

¹⁸ A. von Domaszewski, *op. cit.*, p. 103 (*Idus Octob. Genio horrei n(umeri) Brittonum*).

¹⁹ L. Crema, *Enciclopedia classica. L'architettura romana*, S. III, vol. XII, t. 1, Torino, 1959, p. 173.

²⁰ Fiechter, art. *Horreum*, RE, VIII₁₆, col. 2 458—2 459; CIL, VI, 235 *genio horeorum*; CIL, VI, 236 *genio Conservatori horreorum Galbianoorum*; CIL, XI, 357, *genio Larum horrei Pupiani* etc. Cf. ILS, III, 3 663—3 668.

²¹ J. L. Pros, *Caesara Augusta*, 45—46, 1978, p. 98, nr. 6 : *Genio[tutelae]horeorum/A. Annus[Eucharistus]ex volo*.

Acești zei tutelari atit de numeroși în inscripțiile Daciei romane²² sînt binecunoscuți și la Palmyra. Corespondentul palmirian pentru *genius* este *ginaya*. Considerați că veghează asupra vieții și bunului mers a celor întreprinse de oameni, geniile au cunoscut o specializare deosebită și au proliferat mai ales în acele domenii ale activității umane în care era mai mare pericolul — comerțul caravanier. Din inscripțiile și reprezentările culturale de la Palmyra și Dura Europos aflăm numele și transpunerile plastice a geniilor (*Abgal, Maan, Saad, Ashar, Shai'al quam* etc.²³). Această clasă de entități divine cu misiunea de a păzi acțiunile umane poate fi echivalată în iudeo-creștinism cu îngerii. Dacă într-o inscripție recent descoperită la Porolissum²⁴ zeul protector al militarilor din *numerus Palmyrenorum Porolissensis* este cunoscut și fără a fi menționat, grație unei alte epigrafe care conține această precizare²⁵, nu există indicii pentru selectarea unui geniu tutelar dintre cei sus amintiți un ἀγαθὸς δαίμων al militarilor palmirieni de la Tibiscum. În continuare remarcăm consemnarea globală a „zeilor părintești (strămoșești)”, fără a-i enumera ca pe inscripția de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa²⁶. Dealtfel, în acest apelativ sînt incluse destul de multe divinități, între ele, *Belus*²⁷ și *Iarhibolus*²⁸ cunoscute și la Tibiscum.

Textul inscripției tibiscense cu rezolvarea din r. 2 ar fi astfel: *[G]enio N (umeri) Pa[l] (myrenorum)] Tib (iscensium)]/[et G (enio)] Hor[r]e- (i) Dis P[a]t(riis) et pro/[Sal]ute augg(ustorum) [n]n(ostorum), P(u- blius) Ael(ius)]/[Sal]vius sau [Ser]vius vet(eranus) [ex]opt(ione)]/[n (u- meri) s(upra) s(cripti) ex voto [pos]uit.*

În *castellum*-ul de pe înălțimea Tirighina de la Barboși a fost descoperit un fragment din partea inferioară a unei cănițe pe suprafața căreia a fost incizat înainte de ardere un text cu litere grecești. Cănița, lucrată din pastă cărămizie cu multă mică în compoziție, este acoperită pe întreaga suprafață exterioară și sporadic pe cea interioară cu vopsăa roșie. Pe cănița care aparține tipului „cu coaste”, cunoscut prin zeci de exemplare la Barboși²⁹ și în general în așezările romane din secolele II—III e.n., apar trei dintre cercurile paralele în relief dispuse deasupra fundului concav și a inelului de susținere. Urmele lăsate de confecționarea la roată, clivajul și vopsseaua ștearsă creează uneori dificultăți în calea intenției de întregire a textului (fig. 1/4 și fig. 2/4).

În spațiul mărginit de inelul de susținere au fost incizate literele *ΤΗΡΗC—ΙC*. Cele 7 litere sînt dispuse circular și au dimen-

²² IDR, II, nr. 21 și 141; IDR, III₁, nr. 67, 73 a, 136; IDR, III₂, nr. 214—218; O. Floca, ActaMN, 5, 1968, 111—113; Al. Popa și I. Berciu, Acta of the Fifth Epigraphic Congress 1967, p. 357; I. I. Russu, IDR, III₁, p. 99.

²³ J. Teixidor, *The Pantheon of Palmyra* (ÉPRO, 79), Leiden 1979, p. 77—89.

²⁴ N. Gudea, ActaMP, 4, 1980, p. 89—90; S. Sanie, *Culte orientale în Dacia romană, I, Cultele siriene și palmiriene*, București 1981, p. 292.

²⁵ A. Stein, *Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus*, Cluj, 1942 (ACMIT, 5), p. 1 și urm.; S. Sanie, *op. cit.*, p. 175.

²⁶ CIL, III, 7 954.

²⁷ S. Sanie, *op. cit.*, p. 173—174 și 194—195.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II i.e.n. — III e.n.)*, Iași, 1981, p. 99.

simile de 0,55—0,75 cm. Primele 4 sînt foarte clare, *C* are în față urmele unei linii care nu pare să fi fost în componența textului după spațiul existent între celelalte litere. Cuvîntul alcătuit, antroponimul *THPHC* — a cunoscut o răspîndire rar egalată în lumea tracică³⁰, dar bine

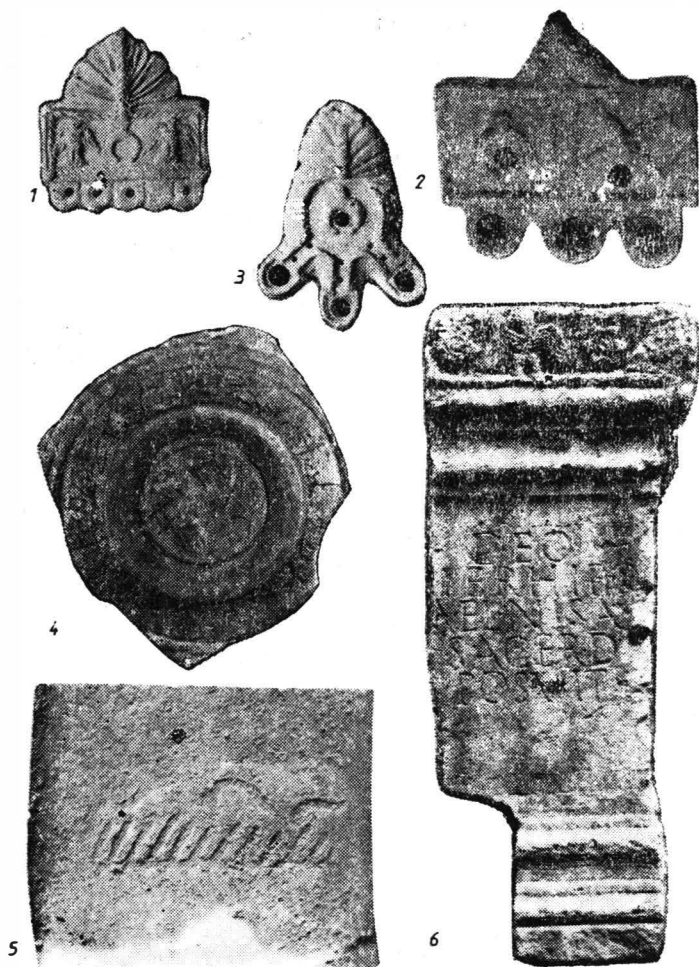

Fig. 2 Ulpia Traiana Sarmizegetusa : Opaite cu simboluri (1—3) ; Barboși-Galați : Fragment de cană cu inscripție graffitată (4) și ștampila de pe un *mortarium* (5) ; *Apulum* altar cu inscripție dedicată zeului *Ierhibol*.

³⁰ W. Pape's, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, II, 3, Anfl. brbt. von G. E. Benseler, Braunschweig 1884, p. 1519 ; L. Dind, s.v. *τῆρης, ου, ους*, *Thesaurus Graecae Linguae* (= TGL), VII₆, col. 2 151—52 ; P. Graindor, BCH, 38, 1914, p. 387 ; D. Detschew, *Die thracischen Sprachreste* (Schriften der Balkan Kommission, linguistische Abteilung, 14), Viena, 1957, p. 500—501 ; M. T. Sanakievski, *Živa Antika*, 16, 1966, p. 259—261 (= AnnÉp, 1974, Paris 1978, nr. 587) ; I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, ed. a II-a, București, 1967, p. 125 ; idem, în *Actes du Colloque International sur l'onomastique latine*, Paris, 13—15 Octobre 1975, ed. N Duval, D. Briquel și M. Hamiaux (= *Actes du Colloque*), Paris, 1977, p. 360 ; H. Solin, *Actes*

atestat atât la Roma, cât și în provincii, alăturat și unor nume romane și grecești. Intercalând înaintea lui *C* pe *I*, a cărui hastă e vizibilă, s-ar forma numele Τήρης prezent în onomastica greacă³¹. Plasarea lui *I* în imediata apropiere dar mai jos de *C*, în situația în care, literele deși inegale sint totuși dispuse la distanțe egale ne determină să considerăm prima variantă mai plauzibilă. Pentru *IC* ar fi de luat în considerare valoarea numerică (6 000) și nu sensul ce-l dă ις adăugat unui cuvânt.

Însemnarea de pe corpul căniței are inciziile mai puțin profunde și în general este mai afectată de uzura vasului. Unele litere au hastele semi-circulare, scrierea fiind în general apropiată de cea cursivă. Primele 5 litere *THPHC* înalte de 0,75 cm sint mai mari decât literele 6—8, *KAI* (în 0,6 cm). Litera care-i urmează lui *I* poate fi Σ dar și Ξ. Antroponimul care-l formează literele 9—16 este mai puțin clar. Posibil Σαμογυρ sau Σακιογυρ. Litera 11 poate fi *M* fără a fi posibilă excluderea totală a lecturii *KI*. Pentru Σαμο³² pot fi găsite mai multe analogii la fel și pentru numele *ΓYP*³³ — asociate însă nu le-am întâlnit în lucrările care ne-au fost accesibile.

În unele porțiuni apar de asemenea grupuri de litere sau litere izolate în scriere cursivă, de dimensiuni mai mici (0,25 cm) scrise dinspre actuala margine către inelul de susținere. Astfel, pe direcția literelor *Y* și *Γ* se disting μυο un γ în apropierea ultimelor litere și altele fragmentare cu întregiri nesigure lingă *T* și la al II-lea *H*.

La oarecare distanță de *ΓYP* pot fi observate literele *ΠI* și o parte din hasta altei litere. Cuvânt din componerea căruia ar putea face verbul πίνω (a bea), unul din multiplele indemnuri regăsite pe recipiente³⁴. Întregul text ar fi deci: „Tereis și Samogyr(?) — Bea!”

Modesta inscripție pe ceramică, îmbogățește informațiile cunoscute asupra populației de la Barboși în secolele II—III e.n.³⁵

4. Fragment dintr-o toartă de caserolă (lg. 7 cm) de tipul celor terminate cu disc care prezintă o perforație rotundă în partea centrală mărginită de un cerc continuu încadrat la rindu-i de alt cerc în relief perlat.

du Colloque, p. 135, într-o încercare de a stabili cronologia unor cognomina din inscripțiile descoperite la Roma, sint menționate 14 atestări pentru Teres în epoca republicană; G. Mihailov, *Actes du Colloque*, p. 348; G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia* (Frage zur Namenforschung, Neue Folge, hrsg. R. Schützeichel), 4, Heidelberg, 1969, p. 307 și 358; H. Buiucliciu, *Aheologija*, 2, 1971, p. 30 și urm.; E. Doruțiu-Boilă, *ISM*, V, București, 1980, p. 94—96, nr. 69. Magistratul de la Ulmetum, Iulius Teres este omonim cu fostul centurion din *Coh. Fl. Bessorum* cunoscut din inscripția bilingvă grecească și latină de la Heraclea Lyncestis (Cf. M. T. Sanakievski, *op. cit.*).

³¹ W. Pape's, *Wörterbuch*... II, p. 1519, Slavă, mamă lui Megapentes: L. Dind, s.v. Τηρηδάη, ἡ, TGL, VII, col. 2 153; Van der Kolf, s.v., *Tereis*, RE, V₄₃, Stuttgart, 1934, col. 587.

³² D. Detschew, *op. cit.*, p. 417; L. Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, Praga, 1964, p. 452, § 1 365—2, 1 367—2, grecesc și autohton cu mențiuni asupra altor descoperiri.

³³ W. Pape's, *Wörterbuch*... II, p. 262; D. Detschew, *op. cit.*, p. 140, Diogyris: L. Zgusta, *Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste*, Praga, 1955, p. 369 § 934, amintește sensul lui γυρός „rotund” și γυρῖνος din compusele unor nume feminine.

³⁴ S. Reinach, *Épigraphie grecque*, Paris, 1885, p. 447.

³⁵ S. Sanie, *op. cit.*, p. 23.

Toarta plată (0,25 cm) cu marginile rotunjite se îngustează către recipient. Nervurile perlate accentuează și ele această îngustare și contribuie totodată la înfrumusețarea torții.

În imediata apropiere a cercului în relief care mărginește discul mînerului apare o ștampilă încadrată într-un cartuș dreptunghiular. Se disting cu ușurință literele *CIP I PO*, ceva mai puțin clare fiind *LY*, parte din numele unui binecunoscut producător de caserole *Publius Cippius Polybius*. Pe revers poate fi observat un șanțuleț, nu prea adânc pe toată lățimea mînerului dispus pe o direcție ce corespunde pe avers cu spațiul dintre *CIP I* și *PO* unde de asemenea se disting urmele unor intervenții (fig. 1/2).

Fără a avea la dispoziție ștampila, încadrarea cronologică a vasului ar fi fost mai dificilă deoarece caserole cu acest tip de mînere, cu recipient pe pereții abrupti sau drepti au o răspîndire deosebită în primele trei secole ale erei noastre atît în provinciile imperiului, cit și la popoare mai apropiate sau foarte depărtate de limes ³⁶.

Cîteva descoperiri bine datate la Camulodunum (49—61 e.n.) și Locarno (20—40 e.n.) au confirmat aserțiunea lui H. Willers, exprimată încă la primul deceniu al secolului nostru că P. Cippius Polybius a fost activ sub Claudius și Nero ³⁷. A. Radnóti, prezentînd mai multe caserole cu ștampila P. Cippius Polybius descoperite în Pannonia considera că ele au fost produse și în epoca flavienilor ³⁸. Apropiate asemănări cu mînerul și ștampila de la Barboși prezintă exemplarele descoperite la Brigetio și Aquincum ³⁹. Trecînd în revistă răspîndirea și cronologia produselor acestei manufacturi capuane H. J. Eggers consideră că ele au circulat „nu înainte de 50 sau după 150 e.n.” ⁴⁰. Prin descoperirea de la Barboși, caserolele meșterului capuan sînt cunoscute și în Dacia preromană ⁴¹ alăturîndu-se altei ștampile publicate, cea de pe caserola de la Fetele Albe. În zonele mai apropiate, în sud-estul Uniunii Sovietice o caserolă cu această ștampilă a fost găsită la Novo Petrovka ⁴².

Toate caserolele descoperite pînă acum în Dacia sînt bine datate în secolul I e.n. Între cele 11 caserole menționate, toate cele descrise și ilustrate au mînerele terminate discoidal ⁴³. Teritoriul actual al Moldovei era ilustrat prin descoperirile de la Poiana. Acum pentru întreaga Dacie

³⁶ M-H, P. Boesterd, *The Bronze vessels in the Rijksmuseum G. M. Kam at Nijmegen*, Nijmegen, 1956, p. 7—8; Celelalte caserole întregi sau fragmentare găsite pînă acum la Barboși au același tip de mînere. Cf. S. Sanie, *Civilizația romană...*, p. 177, fig. 48/5 și 49/5.

³⁷ H. Willers, *Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Capua und von Niedergermanien*, Hanovra și Leipzig, 1907, p. 78.

³⁸ A. Radnóti, *Die römischen Bronzegefäße von Pannonien* (DissPann, ser. II, No. 6) Leipzig-Budapesta 1938, p. 53.

³⁹ *Ibidem*, pl. XVII/16; XXI/4.

⁴⁰ H. G. Eggers, *Der römische Import im freien Germanien*, Hamburg, 1951, p. 92.

⁴¹ Descoperirile din Dacia sînt menționate de I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974, p. 58, pl. XLIV-B 10/6; XXXII-B; XXXIII-B/34.

⁴² V. V. Kropotkin, *Rfmskie importnye izdelija v vostocnoi Evrope* (II v. do n.e. — V v.n.e.), Moscova, 1970, p. 25—26.

⁴³ I. Glodariu, *op. cit.*

caserola de la Barboși și cele recent descoperite la Brad și Răcătăl⁴⁴ și Buridava⁴⁵ amplifică răspîndirea cunoscută dar rămîn în limitele aceleiași tipologii și cronologii.

5. Barboși. Un *mortarium* fragmentar, lucrat din pastă cărămizie, densă, bine arsă cu mici pietricele în compoziție cu lățimea de 55 cm, înălțimea 19,05 cm și grosimea peretelui 1,8 cm, are recipientul propriu-zis de formă tronconică și marginea evazată curbată, cu jgheabul de scurgere de forma unui trapez isoscel cu baza mare spre interior. Secționarea circulară a marginii jghiabului la aproximativ 2/3 de extremitate face mai lesnicioasă deversarea produselor preparate. Despărțirea recipientului propriu-zis de margine este marcată printr-o canelură care se continuă pe laturile neparalele ale trapezului. De o parte și alta a jghiabului pot fi observate două incizii curbilinii la extremitatea cărora sînt aplicate de regulă ștampilele. Amîndouă ștampilele sînt doar parțial recuperabile.

Cele trei litere din stînga crengii de brad (sau spicului de grîu?) cu virful spre interiorul vasului *MVS* și o hastă din altă grupă de litere din dreapta ornamentului vegetal ar fi fost insuficiente pentru o lectură a numelui meșterului ceramist sau a proprietarului atelierului în care a fost confecționat (fig. 2/5). Exemplarele cu ștampila întregă sau mai puțin deteriorată descoperite la Sucidava⁴⁶, Romula⁴⁷ și Apulum⁴⁸ indică cu siguranță că și *mortarium*-ul de la Barboși provine din officina lui *THEOTIMVS*, astfel că aria de răspîndire a produselor din acest atelier se lărgește dincolo de hotarele Daciei. Aceasta este cea de-a doua ștampilă de pe *mortaria* cunoscută la Barboși alături de *ΦΙΑΗΜΟΝΟC*⁴⁹ posibil și „Philemon al lui Philemon” și ea a fost găsită într-un complex datat cu monede din epoca Severilor.

Evoluția bizară a formei literelor uneori și aplicarea neglijentă a ștampilei pot fi remarcate la numeroase *mortaria* ca și la ștampilele de pe opaițe și amfore. Cit despre ultimele 6 litere ale unei ștampile menționată ca frecventă în Dacia Inferioară⁵⁰ *OISEPA* considerăm că ele cuprind toponimul *ARETIO* scris invers. Grafia *APETIO* pentru *ARETIO* este reîntîlnită în inscripțiile olbiene⁵¹.

6a. Pe frontonul unui altar cu inscripție dedicat zeului palmyrian *Iarchibolus* (Iarhibol-Yarhybol), descoperit la Apulum, apare vulturul

⁴⁴ Exemplare cunoscute grație amabilității colegilor V. Căpitanu și V. Ursachi.

⁴⁵ D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 41, pl. 21/9; 22/2; 27/5; 31/3, menționează mai multe fragmente de caserolă. Complexele în care au fost găsite aparțin secolului I e.n.

⁴⁶ D. Tudor, *SCIV*, 13, 1962, 1, p. 125, nr. 5; idem, *SCIV*, 17, 1966, 1, p. 601, nr. 25; idem, *OR*³, p. 86, SE, p. 279; Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, p. 48; *IDR*, II, p. 136—137, nr. 302.

⁴⁷ D. Tudor, *SCIV*, 20, 1970, 2, p. 316, nr. 12; Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 48; *IRD*, II, nr. 471, p. 189.

⁴⁸ C. L. Băluță, *Apulum*, 15, 1977, p. 247—249, fig. 2 și 3.

⁴⁹ S. Sanie, *Civilizația romană*, p. 91, pl. 3/9, 9a și 9b.

⁵⁰ Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 490, pl. XVII; *IDR* II, nr. 472, p. 189.

⁵¹ E. M. Staerman, *KS*, 36, 1951, p. 48.

flancat de două stele cu 6 colțuri avînd în partea centrală un cerc care circumscrie un glob. Inscripția și monumentul au fost publicate succesiv și editorii s-au oprit îndeosebi sau exclusiv asupra textului epigrafic ⁵² (fig. 2/6).

Vulturul ca simbol solar sau celest poate fi reîntilnit frecvent în imagistica orientală, inclusiv în epoca romană ⁵³.

Cele două astre figurate de regulă cu 6 raze sînt soarele și Venus. Steaua cu 6 colțuri, cu sau fără punct central are și ea o prezență de milenii în Orientul Apropiat. În afara celor 7 ochi ai divinității supreme atotvăzătoare, colțurile opuse semnifică: cer-pămînt; foc-apă; principiu masculin — principiu feminin.

Pe o stelă funerară de la Dura Europos ⁵⁴ este înfățișat vulturul flancat de steaua de dimineață și cea de seară, simbolizînd în această asociere eternitatea, nemurirea celestă. În cazul altarului de la Apulum dedicația aparținînd divinității solare din triada palmyriană Bel — Iarhibol — Aglibol, cele două stele cu 6 colțuri pot reprezenta soarele la răsărit și la apus, iar vulturul cu aripile desfășurate bolta cerească.

6b. Dar efigiile și simbolurile celeste pot fi reîntilnite și pe *lucernae* uneori remarcate alteori atribuindu-li-se o altă semnificație. Între opaițele descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa aflate în colecțiile Muzeului județean Hunedoara din Deva ⁵⁵, se numără și un opaiț cu 5 ciocuri ⁵⁶. Pe „discul” rectangular mărginit de un briu torsadat, apare un corn al lunii întors cu terminații globulare, flancat de doi vulturi cu aripile desfășurate, cu capetele întoarse spre mijloc (fig. 2/1). Semicercul terminat globular nu reprezintă totdeauna un *torques* sau cornul lunii, ci simbolizează bolta cerească ⁵⁷ cele două extremități globulare marcînd răsăritul și apusul soarelui sau steaua de dimineață și cea de seară. În acest caz vulturii ar putea avea o semnificație solară, o repetare a ilustrării centrale a mișcării astrului așa cum poate fi văzut pe un basorelief descoperit la Hatra. La Palmyra există un relief în care apare Baalșamin — un vultur mai mare este flancat de alți doi vulturi mici completînd triada Baalșamin, Malagbel, Aglibol ⁵⁸.

Lipsa unor indicații scrise suplimentare le plasează doar în sfera simbolisticii cosmice. Simbolul central amintit reapare și pe alte opaițe de la Sarmizegetusa sau din Dacia ⁵⁹, singur (fig. 2/3) sau avînd și cele 4 direcții ale lumii (fig. 2/2).

⁵² M. Moga, I. I. Russu, *op. cit.*, p. 28; C. L. Băluță, *Epigraphica*, p. 236—238; V. Moga, *Apulum*, 15, 1977, p. 236; S. Sanie, *Cullele*...

⁵³ F. Cumont, *Études Syriennes*, Paris 1917, p. 65; S. Sanie, *Cullele*..., p. 69, 101, 153.

⁵⁴ R. du Mesnil du Buisson, *Les tesseres et les monnaies de Palmyre*, Paris, 1962, p. 107, fig. 63.

⁵⁵ Muzeul din Deva, inv. 11 624.

⁵⁶ D. Alicu și E. Nemeș, *Roman Lamps from Sarmizegetusa*, BAR Suppl. ser. 18, Oxford, 1977, Tip. VI, p. 42—43 etc.

⁵⁷ Cf. S. Sanie, *Dacia*, N.S., 24, 1980, p. 150.

⁵⁸ R. du Mesnil du Buisson, *op. cit.*, p. 317.

⁵⁹ D. Alicu și E. Nemeș, *op. cit.*, p. 42, fig. 13; p. 43, fig. 15: pl. X, pl. XII.G.

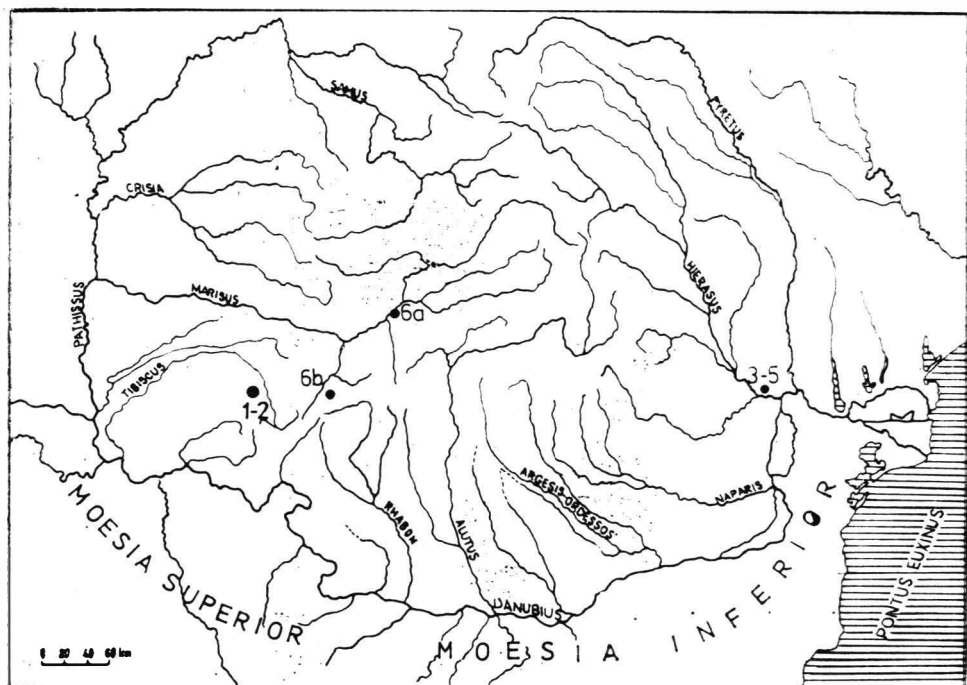

Fig. 3 Localitățile din care provin piesele publicate : *Tibiscum* (1—2) ; *Barboși-Galați* (3—5) ; *Apulum* (6a) ; *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (6b).

CLASSICA ET ORIENTALIA (III)

RÉSUMÉ

1. La lecture d'une épigraphe dans un état de conservation médiocre (fig. 1/3) de *Tibiscum* (n. 1) avait laissé de côté certains groupes de lettres dont le groupe *PRI*. En donnant aux lettres *PRI* la signification de *princeps* et compte tenu de la fréquence, plutôt rare, de ce terme de la hiérarchie civile et militaire dans l'Empire et en Dacie, l'auteur estime que le personnage *Flavius Quintus* devait fort probablement être un *princeps* de quelque localité sise en Afrique romaine.

2. Une autre inscription de cette même localité (n. 14) présentant des informations intéressantes sur les cultes et croyances des militaires du *numerus Palmyrenorum Tibiscensium* a été publiée sans fournir aucune solution pour la ligne 2 (fig. 1/1).

L'auteur suggère, pour la compléter, les solutions : [ET *G(enio)*] *IIOR[R]E(i)* ou *HOR[R]E(orun)*. Il commente à cette occasion les divinités tutélaires et les génies attestés par les inscriptions de Dacie romaine et de Palmyre.

3. La moitié inférieure d'une petite cruche romaine trouvée dans la colline de Tirighina à Barboși-Galați comporte un texte incisé avant la cuisson (fig. 1/4 et 2/4).

On peut lire sur le fond de cette pièce : THPEC et IC (de 0,55—0,75 cm), plus plausible que la version THPHIC C. Moins facile à déchiffrer sur sa panse : THPHC KAI ΣΑΜΟΓΥΡ ΠΙ (de 0,6—0,75 cm). L'Σ pourrait être aussi un Ξ ou un Ζ. Il y a encore quelques lettres de petite taille (0,25 m) : μπυο et γ, tracées d'une écriture inclinée sur le fond de la petite cruche à proximité du centre. Τήρης est l'un des anthroponymes les plus répandus de l'espace thraco-gétique. Sont également attestés les anthroponymes Σαμο, Σακιο ou ceux qui débutent avec les lettres Γυρ, en revanche, nous ne disposons pas d'analogies concernant les noms combinés. Le terme Πτ dérivé du verbe πίνω (boire) pourrait suggérer comme texte marquant la panse de cette petite cruche la formule : „Teres et Samogyr (?) Bois !” Si modeste qu'elle soit, cette inscription fournit des informations au sujet de la population du Midi roman aux IIe—IIIe siècles de n.è.

4. Le dernier horizon habité de la citadelle dacique de Barboși-Galați a livré le fragment d'anse d'une casserole (long de 7 cm). Il s'agit du type à disque avec trou circulaire central. Un cartouche rectangulaire marque ce fragment, renfermant les lettres *CIP I PO* et, moins lisibles, *LX* (fig. 1/2). Ces lettres font partie du nom complet du manufacturier de cette catégorie de casseroles, généralement connus, *Publius Cippius Polybius*. Des casseroles marquées de son nom sont attestées dans l'Empire et au-delà de ses frontières pendant un long intervalle de temps qui va de l'an 40 de n.è. jusqu'en 150. Pour ce qui est de la citadelle dacique de Barboși, ce nom est antérieur à l'an 102 de n.è.

5. Un *mortarium* en terre cuite (haut de 19,5 ; large de 55 cm et épais de 1,8 cm), trouvé dans l'agglomération romaine de Barboși-Galați se trouve marqué de deux estampilles disposées de part et d'autre du bec. La marque des estampilles comporte une ramille de sapin (ou peut-être un épis de blé?), les lettres *MVS* et la barre hastée d'une autre lettre (fig. 2/5). La pièce vient de l'officine de *THEOTIMVS* ; des échantillons à marques analogues au point de vue de la graphie ont été trouvés également en Dacie Inférieure. D'autres *mortaria* récupérés à Barboși comportent une estampille avec le nom ΦΙΑΗΜΟΝΟC.

6a. Sur le fronton d'un autel dédié à la divinité *Iarchibolus* (Yarhibol) trouvé à Apulum, un aigle les ailes tendues et flanqué de deux étoiles hexagonales, avec au centre un globe inscrit dans un cercle. Après avoir rappelé la signification de l'aigle et des étoiles hexagonales dans l'imagerie orientale, l'auteur avance l'hypothèse que dans le cas du fronton de l'autel dédié à la divinité solaire de la triade *Bel-Iarchibolus-Aglibolus*, l'aigle planant représenterait la voûte céleste et les deux étoiles le soleil levant et le soleil couchant (fig. 2/6).

6b. Des effigies et des symboles cosmiques se retrouvent également sur les *lampes* et, en l'occurrence, sur les pièces récupérées à Ulpia Traiana Sarmizegetusa. L'une de ces lampes montre le croissant renversé

de la lune, avec les extrémités globulaires et flanqué de deux aigles aux ailes ouvertes, les têtes tournées vers le centre (fig. 2/1). Suivant l'auteur, le croissant aux extrémités globulaires ne saurait représenter un *torques*, comme bon nombre d'ouvrages spécialisés le prétendent. Pour le cas en question, il s'agirait du croissant de la lune, ses deux extrémités globulaires figurant le soleil aux deux points extrêmes de l'horizon, cependant que l'aigle aurait lui aussi une signification solaire — l'illustration répétée de la zone centrale du mouvement effectué par cet astre (cf. n. 58).

Ce symbole refait surface sur d'autres lampes (fig. 2/3), enrichi parfois des 4 signes cardinaux (fig. 2/2).

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Tibiscum. Plaque votive (1) et autel avec inscription funéraire (3). Barboși-Galați. Anse de casserole à l'estampille *Publius Cipius Polybius* (2) et fragment de cruche à l'inscription incisée avant la cuisson (4).

Fig. 2. Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Lampes avec des symboles (1—3). Barboși-Galați. Fragment de cruche avec inscription incisée avant la cuisson (4) et estampille sur un *mortarium* (5). Apulum. Autel dédié à Yarhibol.

Fig. 3. Carte des localités où on a découvert les pièces : Tibiscum (1—2) ; Barboși-Galați (3—5) ; Apulum (6a) ; Ulpia Traiana Sarmizegetusa (6b).